

ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟΝ ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟ

Με ἄλλη εὐκαιρία, ἔχω ἀναφερθεῖ στὰ «πέντε κείμενα πολιτικοῦ στοχασμοῦ» (ἡ διατύπωση δική μου), πού ἡ φιλολογική ὀξυδέρκεια τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἔχει ἀναγνωρίσει ὡς ἀφετηριακά κείμενα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ¹ — μαρτυρίες μιᾶς ἰδεολογικῆς στροφῆς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴ σύγχρονη, ἐθνική καὶ κοινωνική αὐτογνωσία του.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψω στὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, στὶς ἰδιοτυπίες καὶ τὰ προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ διπλή, παιδευτική καὶ ἔθνο-διαμορφωτική, λειτουργία του. Θὰ περιοριστῶ μόνο στὴν ἔννοια τῆς «ἰδεολογικῆς στροφῆς», χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψω τὴν ἔννοια τῆς «ριζοσπαστικότητας» πού εἰσάγει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς², γιατί νομίζω ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες, ἀλληλοσυμπληρού-

1. Βλ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης στὴ νεότερη Ἑλλάδα», Ἀνακοίνωση στὸ Γ' Συμπόσιο ἱστορίας τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ (Ἀθήνα, 14-17 Ὀκτωβρίου 1987) μὲ θέμα: *La Révolution française et l'Hellénisme moderne*. Ἡ ἀνακοίνωση δημοσιεύθηκε ἑλληνικά στὸ περ. *Τὰ Ἱστορικά*, τεῦχος 10 (Ἰούνιος 1989) σ. 3-12 καὶ γαλλικά στὰ Πρακτικά τοῦ Συμποσίου πού φέρουν τὸν ὁμώνυμο τίτλο, Ἀθήνα 1989, σ. 247-258. Ἐπαναλαμβάνω τοὺς τίτλους τῶν πέντε κειμένων: ὁ Ἀνόνημο τοῦ 1789, τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραΐ (1803), καὶ τὰ ἐπίσης ἀνόνημα *Ρωσσαγγλογάλλος* (1805), *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806), καὶ τὸ φυλλάδιο *Κρίτωνος στοχασμοί* (1819). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ὀριστική ἐκδοση τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου* (ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα, 1990) ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐπανέρχεται καὶ ἐπισημαίνει ρητὰ τὴ σημασία τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα: «Ὅπως ἔχω τονίσει καὶ ἄλλοῦ, ὁ *Ρωσσαγγλογάλλος*, μαζί μὲ τὸν Ἀνόνημο τοῦ 1789, τὴν *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806) καὶ τὸ φυλλάδιο *Κρίτωνος στοχασμοί* (1819), ἔργα, ὅλα ἀνώνημα, ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν κειμένων πού ἐκφράζουν τὶς πλέον ριζοσπαστικὲς τάσεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» (σ. 8). Ἡ παλαιότερη, μὲ ἐνιαῖο τρόπο, ἀναφορὰ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὰ τέσσερα ἀνόνημα ἔργα νομίζω ὅτι εἶναι αὐτὴ τοῦ ἄρθρου του «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια τόμ. Γ'* (1964) (καὶ ἀνάτυπο μὲ προσθήκες) πού ἀναδημοσιεύεται στὴ συλλογὴ μὲ τὸν ὁμώνυμο τίτλο μελετημάτων τοῦ συγγραφέα, ἐκδ. Ἑρμῆς Ἀθήνα 1985 σ. 12.

2. Συχνῇ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ριζοσπαστικός» στὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Βλ. προχειρῶς σχετικὰ μὲ τὰ τέσσερα ἀνόνημα κείμενα: «τελείως ριζοσπαστικὲς τάσεις» ἐκφράζουν τὰ τέσσερα ἀνόνημα ἔργα στὸ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς (1985), σ. 12 καὶ ἀκόμη: «...ὁμάδα τῶν κειμένων πού ἐκφράζουν τὶς πλέον ριζοσπαστικὲς τάσεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» στὸ *Ρωσσαγγλογάλλος*, Πορεία, 1990, σ. 8.

μενες, μπορεί νά ἐμπλουτίσουν ιδιαίτερα τις νεοελληνικές σπουδές και νά ἐκφράσουν, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἔννοια, τὸν νεοελληνικὸ δυναμισμὸ στὴ στροφή τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ο αἰ. Παρὰ τὴν ἐννοιολογικὴ τῆς ἀσάφειας, προφανῆ ἀλλὰ ἀποδεκτὴ, ἡ ἔννοια «ιδεολογικὴ στροφή», ἐκφράζει καλύτερα ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα ἐρμηνευτικὰ σχήματα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τὴν μεταβατικότητα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς περιόδου, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεαι ἀμέσως παρακάτω λόγος.

Στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας θὰ μπορούσε νά μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴ δυνατότητα ἐφαρμογῆς και στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία τοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος ἀρχαιότητα-νεωτερισμός, δηλαδή γιὰ τὴ δυνατότητα νά ἰσχύει και γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμὸ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς «στροφῆς» ἀπὸ κάτι ποῦ θὰ ἀποκαλοῦσαμε «ancien régime» (ἀρχαιότητα) πρὸς κάτι ἄλλο ποῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ἀρχίζει νά παίρνει μιὰ καθαρότερη μορφή, ἕνα κίνημα δηλαδή νεωτερικότητας. Μ' ἕνα λόγο, θὰ μπορούσαμε νά μιλοῦμε γιὰ τὴν ἐμφάνιση ἰδεῶν και σχημάτων ποῦ στὴ συνέχεια τὰ ἀναγνωρίζουμε ὡς θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας.

Δὲν ἔχουμε ὅμως, δυστυχῶς, ἐξοικειωθεῖ με τὴν ἰδέα τῆς εὐρωπαϊκῆς μας συμπίεσης και ἔτσι δὲν κατορθώνουμε νά ἐντάξουμε στὴν εὐρωπαϊκὴ τους διάσταση, φαινόμενα και συμπεριφορὲς τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου και ἀκολουθῶς τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀφοῦ ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. τουλάχιστον, εἶναι καταφανῶς μιὰ χώρα τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς συνάφειας. Ἡ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία μέσω μιᾶς ἀμυντικῆς ἰδεολογίας ποῦ συχνὰ μεταμορφώνεται σὲ ἕνα ἀλαζονικὸ ἔθνοκεντρισμὸ, συγκροτεῖ ἕνα σχῆμα ἀμεσης και εὐθείας σχέσης τοῦ ἐλληνισμοῦ με τὸν εὐρωπαϊκὸ του περίγυρο, σὰν νά εἶναι ἀπουσία ἡ ὀθωμανικὴ κρατικὴ ὄντοτητα ἐντὸς τῆς ὁποίας διαβιώνει ἡ ἐθνοπολιτισμικὴ ὁμάδα τῶν Ἑλλήνων.

Σ' αὐτὴ τὴ στροφή ἀπὸ τὸ 18ο ἕως τὸ 19ο αἰ., οἰκονομικὲς συναλλαγές, πολιτιστικὲς ἐπαφές και πληροφορίες, κρατικὲς ἐπιρροές, ἐκστρατεῖες και πόλεμοι, ἔχουν πάρει πανευρωπαϊκὴ διάσταση ἔτσι ποῦ στὶς ἐπόμενες πέντε-ἕξι δεκαετίες, χονδρικὰ ἀπὸ τὸ ναπολεόντειο ἐπεκτατισμὸ ὡς τὸν κριμαϊκὸ πόλεμο, ἀναδιατάχθηκε ριζικὰ ὀλόκληρη ἡ εὐρωπαϊκὴ ἥπειρος και ἀναδύθηκαν στὴ σημερινή, λίγο-πολύ, μορφή τους οἱ βασικὲς ἐθνικὲς ὁμάδες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου, ἀπὸ τὴν ταραγμένη θάλασσα τοῦ στενοῦ τῆς Μάγχης ὡς τὴν ἡρεμότερη, παρὰ τὴν ἀποκρουστικὴ ὀνομασία τῆς, Μαύρη Θάλασσα.

Συμμαχίες κρατῶν ποῦ ἀδιάκοπα συντίθενται και ἀποσυντίθενται γιὰ νά ἀνασυνθεθοῦν λίγο ἀργότερο με κάποια νέα εὐκαιρία, χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν εὐκολῶν διπλωματικῶν ἀντιπαραθέσεων ἀλλὰ τῶν σχετικὰ δύσκολων στρατιωτικῶν συρράξεων. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς κινητικότητας γεννήθηκαν γιὰ τὸν ἐλληνισμὸ οἱ ἐλπίδες τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν μονομερῆ γαλλικὴ προοπτικὴ —τοῦ Ρήγα πρῶ-

τα³, του Κοραΐ ύστερα⁴— για να φθάσουμε λίγα χρόνια αργότερα και για πρώτη φορά, στην τριμερή επίκληση του άνωύμου στιχουργού του *Ρωσσαγγλογαλλού*.

Στο σημείο αυτό έχουν τη θέση τους όρισμένες σκέψεις γύρω από το κείμενο αυτό οι οποίες δεν προτίθενται, ούτε να διευρύνουν ούτε, πολύ λιγότερο, να διορθώσουν, την έρευνητική συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά: σκοπεύουν μόνον να φθάσουν στον περίγυρο τών δικών του προβληματισμών, σ' αυτό που θα λέγαμε, αναχρονιστικά ίσως, πολιτικό πεδίο. Ίσως μάλιστα αυτό να ένοουσε και ο ίδιος όταν έγραφε ήδη από το 1948: «Βέβαια, πολύ πιο ενδιαφέρονσα... θα ήταν ή προσπάθεια να ξανατοποθετηθῆ τὸ ἔργο μέσα στὸ κλίμα του. Τοῦτο θὰ εἶναι φροντίδα τοῦ ἱστορικοῦ (τοῦ ἱστοριογράφου στὴν ἔκδ. 1990), ποὺ θὰ ἐξαντλήσει μεθοδικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς σάτιρας αὐτῆς»⁵.

Ξεκινώντας από τη χρονολόγηση του *Ρωσσαγγλογαλλού* από τον Δημαρά (c. 1805) ως σχεδόν όριστική, νομίζω ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εξαρθεῖ ή σημασία αὐτῶν τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 19ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Φαίνεται πράγματι, ὅτι ἡ μικρὴ περίοδος γύρω ἀπὸ τὸ 1805 εἶναι «μεταβατικὴ» (ἐπιμένω, ἐν ἐπιγνώσει νὰ χρησιμοποιοῦ μιὰ μᾶλλον ἐφθαρμένη λέξη) καὶ ἀνάλογα μεταβατικὸ χαρακτηριστὴρα ἔχει καὶ τὸ μικρὸ φιλολογικὸ ἔργο *Ρωσσαγγλογαλλός* ποὺ γεννήθηκε μέσα σ' αὐτὴν.

Πιο συγκεκριμένα, θεωρῶ ὡς μεταβατικὴ περίοδο γιὰ τὸ Νέο Ἑλληνισμὸ τὰ χρόνια 1801-1806, γιὰ πολλοὺς λόγους ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ὑπαινιχθῶ τοὺς σημαντικότερους.

Στὸ καθαυτὸ πολιτικὸ πεδίο (διεθνεῖς σχέσεις, πολεμικὲς ἐνέργειες κ.λπ.) καμμιά διεθνὴς πίεση δὲν ἀσκεῖται κατὰ τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὸ 1801 ὡς τὸ 1806. Οἱ Γάλλοι ἔχουν ἐγκαταλείψει τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ τὸ 1799 ὅπου ἔκτοτε ἔχει ἐγκατασταθεῖ Ρωσσοτουρκικὴ κυριαρχία, τὸ δὲ 1801 ἐγκαταλείπουν καὶ τὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴ Γαλλοτουρκικὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ ἴδιου ἔτους.

3. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσει κανεὶς τὴν ιδιότυπη στάση τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας στὸ ζήτημα τῆς στενῆς σχέσης τοῦ κινήματος τοῦ Ρήγα μὲ τὰ ἐπεικτατικὰ σχέδια τῶν Γάλλων στὴν Ἀνατολή. Χωρὶς νὰ ἀποσιωπᾶται ἡ συνδυασμένη ἐνέργεια, ἀπομονώνεται καὶ ἀναδεικνύεται ἡ ἐπαναστατικὴ πρωτοβουλία, ἡ ὁποία καὶ δικαιώνεται μέσω τῆς θυσίας τοῦ πρωτομάρτυρα. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης ἀρκεῖ νομίζω ἡ ἀπλὴ ἐνταξὴ τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης τοῦ Ρήγα στὸ πλαίσιο τῆς «ἔξωθεν προσδοκίας».

4. Στήριζομαι στὶς εὐστοχες σκέψεις τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ σχετικὰ μὲ τὴν περιодολόγηση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κοραΐ καὶ τὴ συνάφεια μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν πατριωτικῶν ιδεῶν του, Βλ. Ἔσσημ *πολεμιστῆριον*. Ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Κοραΐ παρουσιασμένο ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ. Ἀθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1982 passim καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὰ κρίσιμα χρόνια 1800-1801, σ. 47.

5. Κ. Θ. Δημαράς, Ὁ *Ρωσσαγγλογαλλός*, Κριτικὴ ἔκδοσις μὲ ἐπιλεγόμενα. Ἀθήνα, ἐκδ. Πορεία, 1990, σ. 41.

Οι Ρώσοι, ως προς τα ζητήματα τῆς περιοχῆς μας ἢ τῆς εὐρύτερης Βαλκανικῆς, βρίσκονται σὲ στάση ἀναμονῆς, ἀκριβῶς ὡς τὸ 1806. Πράγματι ὁ πόλεμος τοῦ 1806 ἐγκαινιάζει μιὰ μεγάλη περίοδο Ρωσοτουρκικῆς ἐχθρότητας ποὺ θὰ λέγαμε ὅτι κράτησε ὡς τὰ χρόνια τῆς διπλῆς ἐπανάστασης (1917 Ρωσικῆ, 1922 Τουρκικῆ ἐπανάστασι).

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῆ μικρῆ μεταβατικῆ περίοδο εἰρήνης (1801-1806) μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ μιὰ μεταστροφή τῆς ἐλληνικῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν προσδοκιῶν τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, πρὸς τὴν προοπτικὴ τοῦ αὐτοδύναμου ἀγώνα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἀναφερθῆκαμε ἀμέσως πρὶ πάντων στὴ ναπολεόντεια προοπτικὴ τοῦ Ρήγγα καὶ τοῦ Κοραῖ. Ἄν γιὰ τὸ Ρήγγα, τὸ τέλος τοῦ ὄνειρου ἦταν ἀπλῶς βίαιο, γιὰ τὸν Κοραῖ ἀντίθετα, τὸ τέλος ἦταν μὲν ἐπώδυνο ἀλλὰ ἄκρως δημιουργικόν. Μετὰ ἀπὸ δύο-τρία χρόνια, ἀκριβῶς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς μικρῆς περιόδου 1801-1806, ὁ Κοραῖς πέρασε ἀπὸ τὸ ἄσμα πολεμιστῶν στὸ Ἔγγραφο, μιὰ κίνηση ὑψίστης σημασίας γιὰ τὴν ἐλληνικὴ λογιόσύνη καὶ τὴν ἐθνικὴ συνειδητοποίηση. Τὸ Ἔγγραφο ἐκφράζει βέβαια μιὰ παραίτηση ἀπὸ τὴν ἄμεση δράσι, βάζει ὅμως τὰ θεμέλια μιᾶς μακρόπνοης καὶ στέρεης προοπτικῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη πάντα τῶν κειμένων πολιτικοῦ στοχασμοῦ, ἡ περίοδος κλείνει μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸν ἀντίποδα καὶ τοῦ Ἔγγραφου καὶ τοῦ ὄνειρου τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, ὅπως τὴν εἶχε ὀνειρευθεῖ ὁ κύκλος τοῦ Ρήγγα στὸν ὁποῖο καταφανῶς ἀνήκει ὁ συντάκτης τῆς.

Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐργασίας, τὸ ἐνδεχόμενον δηλαδὴ ὁ συντάκτης τῆς Νομαρχίας νὰ εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ ἔχει γνωρίσει τὸν Ρήγγα καὶ ἴσως συμμετάσχει στὸ ἐπαναστατικὸ του σχέδιο, ὑπόθεση ποὺ φαίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου, ἔχει μιὰ ξεχωριστὴ σημασίαν γιὰ μᾶς. Δείχνει, στὸ βαθμὸ πάντοτε ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπαληθευτεῖ, ὅτι ἓνα πρόσωπο ἐμποτισμένο μὲ τὴν ιδέα τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, ὅπως ἦταν τὰ πρόσωπα τοῦ κύκλου τοῦ Ρήγγα, ἔχει τώρα (Νομαρχία, 1806) προσχωρήσει στὴν ιδέα τῆς αὐτόνομης δράσης τῶν Ἑλλήνων — κάτι ποὺ ὀδηγεῖ στὴ νέα περίοδο 1806-1821 καὶ πάντως ἀνταποκρίνεται στὸ γενικότερο προβληματισμὸ αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης.

Θὰ ἦταν ἐπίσης ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε πότε ἀκριβῶς αἰσθάνθηκε ὁ Κοραῖς νὰ διαψεύδονται οἱ προσδοκίαι του ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα καὶ πῶς διαμορφώθηκε ἡ αὐστηρὴ στάσι ἀπέναντι σ' αὐτόν, ὅπως διατυπώνεται στὸ χειρόγραφο τῆς Αὐτοβιογραφίας του: ἀντὶ νὰ καταστήσει αὐτόνομο τὴν Ἑλλάδα, ἤθελε τὴν ὑποτάξει εἰς κανένα συγγενὴ του δεσπότην»⁶.

6. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 43 ἔχει ἐπισημάνει τὸ παράδειγμα αὐτὸ σὰν ἕνασι μᾶδι τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐθνικῆς συνειδητοποίησης τοῦ Κοραῖ. Ὁ ἴδιος, στὴ μελέτη του «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ» [1953], Ἔργον εἰς Ἄδα-

Ἄς δοῦμε ὥστόσο εἰς τί συνίσταται ἡ μεταβατικότητα τοῦ *Ρωσσαγγλογαλλοῦ*. Ἀπὸ ἀποψη φιλολογικῆ τὸ στιχουργημὰ δὲν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον. «Ἄλλωστε, καὶ αἰσθητικὰ ἂν κριθεῖ δὲν παρουσιάζει τίποτε ἀξιόλογο: στίχος ἀδέξιος, γλώσσα ἀσχημάτιστη, ἠθοπλασία ἐλάχιστη εἶναι τὰ ιδιώματα τῆς τέχνης του» ἐπισημαίνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς⁷. Οὔτε ἡ μορφή τοῦ διαλόγου ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς ἐκφράζει κάποιο πνεῦμα ἀλλαγῆς: «Ὁ διάλογος εἶναι εἶδος συνηθισμένο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας», σημειώνει πάλι ὁ ἴδιος⁸. Μένει βέβαια ἡ σάτιρα ποὺ καὶ μόνο σὰν πρόθεση, ἔχει κάτι ποὺ φέρνει πρὸς ἓνα νεωτερισμὸ. Ἡ σάτιρά του μὲ καταφανὴ τὰ ἔχνη μιᾶς λαϊκῆς ἀπαίτησης, εἶναι φανερό πὼς ὀδηγεῖ πρὸς κάποια ἐθνικὴ ζύμωση.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τῆ λέξη («λαϊκὸς») ἔχει χρησιμοποιήσει καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς μέσα σὲ κάπως διαφορετικὰ συμφραζόμενα: «Φιλοσοφία καμμία ἢ γενικότερη σύλληψη τοῦ κόσμου δὲν παρουσιάζει, εἴτε ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἢ ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς του εἶναι πιὸ λαϊκός»⁹. Αὐτὴ ἡ διατύπωση καθὼς καὶ ἡ δική μου («λαϊκὴ ἀπαίτηση») τῆς προηγουμένης παραγράφου, δὲν πρέπει νομίζω νὰ ἐκληφθοῦν ὡς μιὰ ἔμμεση ὑπόθεση γιὰ λαϊκὴ προέλευση τοῦ στιχουργοῦ. Κάτι τέτοιο δὲν συμβιβάζεται οὔτε μὲ τὰ προφανῆ διαβάσματα οὔτε καὶ τὶς ἐξαρτήσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ ἀρκετὰ λόγια κείμενα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότη του¹⁰. Ἄλλὰ βέβαια καὶ τὸ γενικότερο περιεχόμενο τῶν διαλόγων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν τριῶν ξένων δείχνει σοβαρὴ γνώση τῶν διπλωματικῶν καὶ πολεμικῶν δρωμένων στὸ εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει ρητὰ χαρακτηρίσει τὸν *Ρωσσαγγλογαλλο* ὡς ἔργο λόγιον. Μὲ εὐλογη ἀρνητικὴ ἀπόχρωση ὡς πρὸς τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ «λόγιον» πάντως: «Σὲ στίχους παρουσιάζεται ἓνα ἔργο ἀδήλου... Ἐργὸ λόγιον, ἐγκατάσκευον, χωρὶς λογοτεχνικὰς ἀρετὰς κ.λπ.»¹¹.

Ὡστόσο, μιὰ λαϊκότητα τοῦ ἔργου εἶναι προφανῆς τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴ διάδοση τοῦ κειμένου σὲ χειρόγραφη μορφή ποὺ φαίνεται ἦταν ἀρκετὰ ἐκτεταμένη σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδας.

Ἄν εἶναι εὐκόλο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ ἐθνικὴ ζύμωση δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τὸ ἴδιο γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη πρόταση ἐθνικῆς δράσης ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα

μάντιον Κοραῖν, Ἀθήνα 1965 σ. 114, ἔχει ἐντοπίσει καὶ ἄλλες μνῆες τῆς κριτικῆς στάσης τοῦ Κοραῖ ἀπέναντι στὸν Ναπολέοντα, μεταγενέστερες βέβαια ἀπὸ τὰ «μεταβατικὰ» χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ: Προλεγόμενα *Πολιτικῶν* τοῦ Πλουτάρχου, 1824 σ. 16, Βίος Ἀδ. Κοραῖ 1833, σ. 23-25.

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Ρωσσαγγλογαλλο* (1990), σ. 47.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

9. Στὸ ἴδιο, σ. 47.

10. Στὸ ἴδιο, *passim* καὶ κυρίως σ. 41.

11. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 44.

τῆς σάτιρας. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ στιχουργημὰ διακατέχεται ἀκόμη ἀπὸ τὸ πρόσφατο σύνδρομο τῆς ἐξωθεν βοήθειας. Βεβαίως ὑπάρχει τὸ εὔρημα τῆς προδρομικῆς ἀνάδειξης τῶν τριῶν Δυνάμεων, στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε. Ἐδῶ πάντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀμελητέα αὐτὴ ἡ μικρὴ κίνηση τοῦ στιχουργοῦ, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μονομερῆ προσήλωσι στὰ ἀπελευθερωτικὰ σχέδια τῶν Ρώσων πρῶτα, τῶν Γάλλων ἔπειτα, σὲ μιὰ ἰδέα τριμεροῦς βοήθειας ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐλκυστικότητά τῆς ἐξωθεν βοήθειας παραμένει ἀκόμη ἀναλλοίωτη. Καταλήγει βέβαια τὸ ἔργο μὲ στίχους ἐπικριτικοὺς κατὰ τῶν ξένων ἀλλὰ τὸ βαθύτερο νόημά τους εἶναι τὸ παράπονο καὶ ἡ ἐπίκληση καὶ ὕμνος ἢ ἀπόρριψη ἢ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἀναμενομένη βοήθεια. Μιὰ τέτοια ἐκτίμηση τοῦ περιεχομένου τοῦ στιχουργήματος, εἶναι φυσικὸ ὅμως νὰ μὴ συναντᾷ τὴν ὁμοφωνία καὶ βέβαια κάθε προσπάθεια τεκμηρίωσης μὲ ἐσωτερικὲς ἀναφορὲς θὰ σκόνταφτε σταθερὰ σὲ ζητήματα ἐρμηνείας. Παρ' ὅλα αὐτὰ νομίζω ὅτι στίχοι ἔπως οἱ 388-391 δικαιολογοῦν τὴν ἄποψή μου¹².

*Καὶ πάλιν ἂν με βγάζετε ἀπὸ τὴν τυραννίαν,
εὐθὺς αἱ Μοῦσαι ἄσουσι νέαν φιλοσοφίαν
καὶ τότε ἔσεῖς μανθάνετε πολλά, πού δὲν νοεῖτε,
ἀπὸ τὰ τέκνα μου αὐτὰ, πού τώρα τυρανεῖτε.*

στίχοι πού ὀλοκληρώνονται μὲ τοὺς ἀκροτελεύτιους 396-401 οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν νομίζω τὸ κατεξοχὴν παράπονο τοῦ στιχουργοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδας:

*Λόγω φωνεῖτε
πὼς με πονεῖτε,
ἔργω δὲ τὸν χαμόν μου ποθεῖτε.
ᾠ τῆς κακίας
κι ἀχαριστίας
καὶ τῆς ὑμῶν ἄκρας ἀπονίας!*

Ἡ ἐπίκληση πρὸς τὶς τρεῖς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις σὰν προδρομικὴ σύλληψη τῆς τριπλῆς συμμαχίας πού δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν μεταγενέστερη ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων, ἃς τὴν ὀνομάσουμε τὸ σύνδρομο τοῦ Ναυαρίνου, ἔχει ἀπασχολήσει καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ ἄλλους μελετητὲς καὶ ὅσα ἔχουν διατυπωθεῖ εἶναι καὶ ἔγγραφα καὶ εὔστοχα.

Ἄξιζει ὥστόσο νὰ γίνῃ μιὰ μικρὴ προσθήκη γιὰ τὴ θέση τῆς Ἀγγλίας στὸ σχῆμα αὐτό, πού, τουλάχιστον ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις, πρέπει νὰ θεωρη-

12. Δὲν εἶναι αὐτὴ πάντως ἡ γνώμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (ὁ.π., σ. 42) πού γράφει: «Ὅπως ὁ συγγραφέας τῆς Νομαρχίας, ἔτσι καὶ ὁ στιχουργὸς τοῦ Ρωσσοαγγλογάλλου, μοιάζει νὰ πιστεύει ὅτι τὸ γένος δὲν ἔχει νὰ περιμένει τίποτα ἀπὸ τοὺς ξένους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του».

θεϊ σὰν μιὰ πρῶιμη συνειδητοποίηση, στὸ ἐπίπεδο ἔστω λίγων διανοουμένων ἢ, γενικότερα, μερικῶν κοινωνικῶν στελεχῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ομάδας, τῆς σημασίας πού ἔπαιρνε ἢ σχετικῶς νέα, γιὰ τὴν περιοχὴ, θαλάσσια δύναμη.

Ἡ Ρωσσικὴ παρουσία στὰ ζητήματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι συνεχῆς, τὸ ἴδιο καὶ στὰ ζητήματα τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἀναγεννώμενου Ἑλληνισμοῦ. Μ' ἓνα διαφορετικὸ ἀλλὰ πολὺ συγγενικὸ τρόπο, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Γαλλικὴ διείσδυση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴν πρόσληψη τῆς Γαλλικῆς παρουσίας ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες. Ἦδη ἀπὸ τὶς διομολογήσεις ὡς τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἢ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶναι ἐνήμεροι γιὰ τὰ καθέκαστα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Γαλλίας, ἰδιαιτέρα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰ., ὅποτε ἡ χώρα αὐτὴ ἔχει γίνει ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν εὐρύτερη εὐρωπαϊκὴ περιοχὴ.

Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς ἀγγλικῆς παρουσίας στὴν περιοχὴ τους. Βεβαίως αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ κάποιες ἐνήμερες ἡγετικὲς ομάδες τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ ἄλλων κέντρων ὅπως εἶναι τὰ Γιάννενα ἢ τὸ Βουκουρέστι. Ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου* φαίνεται νὰ συμμετέχει τῆς παιδείας καὶ τῆς πληροφόρησης τέτοιων ομάδων. Μὲ τὴν ἀνεση ἀνθρώπου πού γνωρίζει τὰ διεθνῆ συμβάντα τοῦ καιροῦ του, μιλάει γιὰ πολέμους καὶ συμμαχίες, ἄλλοτε ρητὰ καὶ ἄλλοτε ὑπαινικτικά, ἔτσι πού μερικὲς φορὲς μάλιστα δημιουργεῖ ζητήματα κατανόησης. Δὲν φαίνεται καθαρὰ πὼς ἀριθμεῖ π.χ. τοὺς ρωσσοτουρκικοὺς πολέμους. Ἐκεῖνος βέβαια ξέρει καθὼς καὶ οἱ σύγχρονοί του

*Τροεὶ μάχες Ρῶσσοι κήρυξεν ἐναντίον Τουρκίας,
τὰ τέκνα μου ἐσύναξεν ἀπὸ πολλὰς οἰκίας,
ἐγγράφως τὰ ὑπέσχετο γιὰ νὰ τὰ λευθερώσῃ*

(στ. 364-368)

Λίγο πὼς κάτω κάτι ἀνάλογο, ἀσαφὲς πάλι, γιὰ κάποια σύμπραξη Ἀγγλίας-Ρωσσίας μὲ σκοπὸ νὰ διώξουν τοὺς Γάλλους ἀπὸ τὰ Ἴονια νησιά

*Ἄρχισε καὶ ἡ Γαλλία
νὰ κηρύττει ἐλευθερία·
ἔφθασε στὰ σύνορά μου,
κ' ἠῦξῃσε τὰ βάσανά μου*

(στ. 370-374)

*Ἡ Ρωσσία κ' ἡ Ἀγγλία
βλέποντας τους στὴν Τουρκία
ἔτρεξαν νὰ τοὺς ἐξώσουν,
γιὰ νὰ μὴ μὲ λευθερώσουν.*

(στ. 376-379)

Τῇ δυσκολία κατανόησης ἐπισημαίνει καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ὅταν ἀναφέρεται στὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ἔργου: «ὅσο γιὰ τὴν Ρωσσία καὶ τὴν Ἀγγλία πού ἔτρεξαν νὰ διώξουν τοὺς Γάλλους ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα (στ. 378), ἐννοεῖται βέβαια, πάντως, ἡ ρωσσοτουρκικὴ συμμαχία, καὶ οἱ συνέπειές της γιὰ τὰ Ἑπτάνησα (Ὀκτώβριος 1798 - ἀρχὲς 1799), χωρὶς νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ποιά ἀγγλικὴ ἐνέργεια ὑπονοεῖται». Καὶ συνεχίζει: «Τὸ τεκμήριο δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ βεβαιώσουμε πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἑπτὰ Νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους στὰ 1809»¹³.

Πράγματι νομίζω καὶ ἐγὼ ὅτι ὁ ἀνώνυμος δὲν ἀναφέρεται στὴν κατάληψη τῶν Ἰόνιων νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους τὸ 1809 ἀλλὰ ὅτι ὑπαινικτικὰ ἀναφέρεται στὴν Ἀγγλο-ρωσσοικὴ συμμαχία τῆ γνωστῆ ὡς «seconde coalition»¹⁴, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἐντάσσεται ἀφενὸς ἡ παρουσία τῶν Ρώσσοων στὰ Ἰόνια νησιά μὲ τὴ μορφή τῆς Ρωσσο-τουρκικῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων, καὶ ἀφετέρου ἡ κατάληψη τῆς Μάλτας ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους (1800), πράξη πού προώθησε δραστικὰ τὰ Ἀγγλικὰ συμφέροντα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο — καταφανῶς σὲ βάρος τῆς Γαλλικῆς παρουσίας.

Οἱ λίγες σκέψεις πού ἐκτέθηκαν ἐδῶ, σίγουρα δὲν καλύπτουν τὴν ἀνάγκη πού ἀπὸ τὸ 1948 εἶχε ὑποδειξίσει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς γιὰ μιὰ λεπτομερειακὴ ἐπεξεργασία τοῦ *Ρωσσοαγγλογάλλου*. Ἄλλωστε ἡ πνευματικὴ παραγωγή τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγώνα, ἀπαιτεῖ νέες ἀναγνώσεις καθὼς κάθε γενιὰ εἶναι φυσικὸ νὰ ζεῖ μὲ τὸ δικό της τρόπο τὸ παρελθόν. Οἱ γραμμὲς αὐτὲς ἅς θεωρηθοῦν ὡς μιὰ ἀπλή συμβολὴ σ' ἓνα ἔργο πού πρέπει νὰ γίνεи καὶ σὰν μιὰ ἐξ' ἴσου ἀπλή τιμὴ στὸ Δάσκαλό μας, στὸ ἔργο καὶ στὴ μνήμη του.

13. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Ρωσσοαγγλογάλλος* (1990), σ. 39.

14. Βλ. πρόχειρα Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Παρίσι, Dalloz, 1972, σ. 213.